

UDK 355:94(497.1)“1941/1945“

Pregledni rad

Srđa MARTINOVIĆ (Podgorica)

Ministarstvo odbrane Crne Gore

martinovicsss@t-com.me

DOPRINOS VOJNE ELITE JNA IZ CRNE GORE KULTURNOM I NAUČNOM STVARALAŠTVU

Učešće Crnogoraca na visokim komandnim dužnostima u toku rata 1941–1945. godine bilo je procentualno daleko veće od ostalih konstituenata socijalističke Jugoslavije. To je imalo za posljedicu, da u poslijeratnom periodu, visok procenat crnogorskog kadra bude na ključnim pozicijama u JNA. U periodu od 1943. do 1992. godine iz Crne Gore je bilo skoro 200 generala. Nakon odlaska iz vojne službe, vojna elita iz Crne Gore posvetila se zapisivanju memoara i sjećanja iz ratnog i perioda službovanja. Jedan dio generala bavio se književnim stvaralaštvom, nekoliko njih napisalo je i filmske i pozorišne scenarije, dok se drugi manji dio posvetio pisanju stručnih knjiga vojne tematike i ostvarenju u drugim naučnim oblastima. Pojedini od njih ostavili su iza sebe veoma vrijedne i popularne memoarske zapise, od istoriografskog značaja, bez kojih bi znanja o tom periodu bila oskudna i ograničena. Pojedini generali dali su bogat doprinos kulturi svojim književnim opusom. Po literarnoj i istoriografskoj vrijednosti, ali i obimu najznačajnija su djela Milovana Đilasa (memoari, proza i studije), Veljka Kovačevića (memoari i proza), Svetozara Vukmanovića i Veljka Mićunovića (memoari), Vukašina Mićunovića (romani) itd.

Ključne riječi: *Jugoslavija, Jugoslovenska narodna armija, Crnogorci, generali, umjetničko i naučno stvaralaštvo*

Crna Gora u Drugom svjetskom ratu 1941–1945. godine dala je značajan doprinos Narodnooslobodilačkoj borbi. Pored boraca, heroja, partijskih i političkih rukovodilaca, naročito je bio visok procentualni udio crnogorskog kadra u najvišim vojnim krugovima. Sličan trend velikog procentualnog učešća crnogorskih kadrova, srazmjerno veličini i broju stanovnika, u vojnom vrhu nastavio se i nakon rata u Jugoslovenskoj narodnoj armiji sve do njenog formalnog funkcionisanja 1992. godine. U periodu od 1943. godine kada je

prvi put uveden generalski čin u partizanskoj vojsci, pa do 1992. godine iz Crne Gore bilo je gotovo 200 nosilaca hrastovog znamenja, što predstavlja impozantnu brojku na kojoj bi joj pozavidele i mnogo veće nacije i države. Vojnu elitu JNA iz Crne Gore možemo svrstati u tri grupe: ličnosti koje su iz rata izašle kao generali – ratni generali, ličnosti koje su učesnici Drugog svjetskog, ali su nakon rata proizvedeni u generalske činove i ona lica koja su rođena u periodu 1928–1955. godine, koji su bili generali, ali nijesu učestvovali u ratu. Najveći broj je upravo generala prve dvije grupe, koji su pripadali generaciji rođenoj uglavnom 1906–1927. godine. Crnogorski generali u JNA su obavljali najodgovornije dužnosti, od trojice načelnika Generalštaba (Arso Jovanović, Peko Dapčević i Ljubo Vučković) do političkih komesara armije (Svetozar Vukmanović), rukovodećih ljudi Ratne Mornarice i Ratnog Vazduhoplovstva, komandanata najvećih vojnih jedinica, preko čelnih ličnosti Vrhovnog vojnog suda, Vrhovnog vojnog tužilaštva, komandanata vojno-obrazovnih ustanova do vojnih izaslanika u najvećim svjetskim centrima i urednika najvažnijih vojnih izdanja. Jedan dio prve generacije generala penzionisan je odmah nakon rata, dok je najveći dio njih van službe bio najkasnije do 1970. godine. Pored obavljanja najvećih vojnih, političkih i diplomatskih funkcija, značajan broj generala kasniji period života posvetio je književnom, kulturnom, a manjim dijelom i naučnom radu i stvaralaštvu.

Nakon rata i napuštanja vojne službe, značajan broj generala predano je radio na zapisivanju sjećanja iz rata i revolucije. Neki su pisali knjige iz ratnih i vojnih vještina, dok se jedan dio posvetio književnom stvaralaštvu. Na ovom polju veoma je značajan njihov doprinos ostavljanju pisane građe za proučavanje perioda u kojem su odigrali ključnu ili važnu ulogu. Pored onog kurioziteta o trećinskom udjelu crnogorskih generala u ukupnoj vojnoj eliti JNA, dodatni predstavlja i činjenica da je gotovo 70% crnogorskih generala ostavilo neki pisani trag. Pored zaslužnih djela u ratu i miru, iza sebe su ostavili na stotine knjiga i hiljade zapisa. Bez tog i takvog njihovog memoarsko-književnog opusa, saznanja o događajima Drugog svjetskog rata u Crnoj Gori i Jugoslaviji, kao i onome što im je prethodilo i slijedilo, bila bi znatno oskudnija i ograničenija. Njihovo pisano stvaralaštvo može se svrstati u nekoliko grupa: memoarsko-dnevnički zapisi, književno stvaralaštvo u prozi i poeziji i naučno-stručna literatura i tekstovi. Ipak, i po obimu i po kvalitetu, najvažniji je njihov istoriografski doprinos proučavanju prošlosti jer su zapisivanjem događaja, u kojima su bili neposredni akteri, otrgli od zaborava brojne značajne momente novije istorije ovog podneblja. Svojim djelima pored istoriografskog i književnog doprinosa, djelovali su na popularizaciji njihove borbe, revolucije i ideja za koje su se zalagali, širili su saznanja o vlastitoj borbi i stvaranju novog društvenog i državnog uređenja.

Zapisivanjem memoara, uspomena o svom životu, učešću u ratu i revoluciji bavili su se: Peko Dapčević, Svetozar Vukmanović, Veljko Kovačević, Ljubo Vučković, Veljko Mićunović, Milovan Đilas, Savo Orović, Niko Jovičević, Ratko Martinović, Radovan Vukanović, Zarija Stojović, Pero Popivoda, Jovo Kapičić itd. Među najpoznatijim memoarskim zapisima spadaju svakako oni Peka Dapčevića, Svetozara Vukmanovića i dva Veljka, Mićunovića i Kovačevića.

Peko Dapčević je napisao nekoliko knjige memoarskog tipa, prvu *Od Pirineja do Cetinja* objavljenu 1981. godine¹ i drugu *Za Beograd* publikovanu 1984. godine.² Veljko Kovačević napisao je svoja sjećanja *U rovovima Španije* (1958); ovu knjigu 1984. godine štampali su izdavači u Zagrebu, Beogradu, Titogradu i Sarajevu. Načelnik Generalštaba JNA, Ljubo Vučković napisao je *Dalmatinski proleter: Druga dalmatinska proleterska narodnooslobodilačka udarna brigada* (1968). Niko Jovičević je objavio monografiju *Od Pete ofanzive do slobode* (1955). Ratko Martinović napisao je sjećanja *Od Ravne gore do Vrhovnog štaba*³ u kojima opisuje svoj ratni put između različitih nacionalnih ideja, okvira i opredjeljenja. Radovan Vukanović napisao je *Ratni put Treće divizije i Na ratnoj stazi*. Savo Orović napisao je *Četnici i partizani i Ratni dnevnik 1941–45. godine*.⁴ Zarija Stojović autor je knjige *Burna vremena od 1935. do 1945. godine*,⁵ a bio je i glavni i odgovorni urednik *Sjećanja prve crnogorske brigade Narodne odbrane*.⁶ Sjećanja Jova Kapičića objavljena su, 2010. godine, u knjizi *Goli otoci Jova Kapičića*, kao iscrpan intervju sa novinarom Tamarom Nikčević. Kasnije, 2011. godine u Podgorici publikovani su memoari generala Pera Popivode, koji je emigrirao iz Jugoslavije za vrijeme sukoba sa Informbiroom, pod naslovom *Partizani*.

Ipak svjedočanstva Mićunovića, Tempa i Đilasa imaju velik historiografski značaj i literarnu vrijednost. Zato ćemo zbog ograničenosti prostora, samo o njima nešto detaljnije reći.

Veljko Mićunović objavio je vrlo informativne i interesantne memoare o svojem službovanju na mjestu jugoslovenskog ambasadora u Moskvi pod nazivom *Moskovske godine 1956/58 i Moskovske godine 1969/71* koje spadaju u red najpopularnijih memoara. Zanimljivo je da je prva objavljena

¹ Dapčević, Peko, *Od Pirineja do Cetinja*, Prosveta, Beograd, 1981.

² Dapčević, Peko, *Za Beograd*, Prosveta, Beograd, 1984.

³ Martinović, Ratko, *Od Ravne gore do Vrhovnog štaba*, Rad, Beograd, 1979.

⁴ Orović, Savo, *Ratni dnevnik 1941–1945: sa prilogima i komentarima*, Hronometar, Beograd, 1972.

⁵ Stojović, Zarija, *Burna vremena: 1935/1945: sjećanja, saopštenja, članci, govori*, Grafos, Cetinje, 1996.

⁶ Stojović, Zarija (glavni i odgovorni urednik), *Prva crnogorska brigada Narodne odbrane: sjećanja i dokumenta*, Pobjeda, Titograd, 1989.

u Zagrebu, a druga u tadašnjem Titogradu, 1984. godine. Gotovo iz dana u dan vodio je dnevničke zabilješke o jugoslovensko-sovjetskim odnosima kao ambasador za vrijeme Hruščova i Brežnjeva. Duboko je ušao u jugoslovensko-sovjetske odnose, tretirajući u knjigama njihovu genezu, ali i razvoj međusobnih antagonizama, tako da ove knjige nijesu naišle na odobravanja iz Moskve. U *Moskovskim godinama 1969/71* Mićunović obrađuje dosta značajnih tema u 17 poglavlja: *O sudbini jednog rukopisa, Razgovor s predsjednikom Titom uoči polaska u Moskvu, Protokolarna audijencija kod A. N. Kosigina, predsjednika vlade SSSR, Pismena poruka predsjednika Tita, Stanje i perspektive jugoslovensko-sovjetskih odnosa na početku 1970, Druga audijencija kod A. N. Kosigina, Nakon službenih razgovora dvaju predsjednika vlade, Nove oscilacije u sovjetsko-jugoslovenskim odnosima, Memoari N. S. Hruščova, Podudarnosti i razlike u politici SSSR i Jugoslavije, Sastanak s Brežnevom poslije dvanaest godina, Prijem u Kanadskoj ambasadi, U oproštajnoj audijenciji kod L. I. Brežnjeva, Ručak po protokolu, Posjeta L. I. Brežnjeva Jugoslaviji, Četiri govora jugoslovenskog ambasadora u Moskvi, Autor „Moskovskih godina“ odgovara*. Obje knjige *Moskovskih godina* pisao je lijevom rukom jer mu je od posljedica paralize desna ruka bila oduzeta. Kako je često volio da kaže tada se opismenio peti put u životu, jednom u osnovnoj školi, drugi, treći i četvrti put učeći ruski, francuski i engleski jezik. Smatrao je za „dužnost da ostavi mlađim generacijama, koje imaju oštro oko, nezamućeno ideologijama i mistifikacijama, nešto iz čega imaju da saznaju kako se valja boriti za najviše tekovine revolucije – nezavisnosti i slobode“.⁷ Njegove knjige su naišle na dobar prijem javnosti, o čemu najbolje svjedoči podatak da je druga knjiga *Moskovskih godina* rasprodata u vrlo kratkom vremenu, naročito kada se zna da je štampana u tiražu od 10.000 primjeraka što je bio velik tiraž za tadašnju Jugoslaviju. Takođe i cijena knjige iznosila je za tadašnje prilike dosta visoku cijenu od 350 dinara. Prikazi i informacije o ovim knjigama objavljujane su i u inostranstvu, tako je o njegovoj knjizi opširno pisao američki časopis *Time*, kao i *Unite* organa Komunističke partije Italije. Od strane sovjetskih zvaničnika njegove knjige nazivane su „antisovjetskim“ tako da štampa u zemljama koje su bile u interesnoj sferi SSSR-a nije notirala vijest o objavljivanju njegovih knjiga.⁸ Na pitanja da prokomentariše navedene reakcije, Mićunović je prokomentarisao da knjiga nije ni „za“ ni „protiv“ već da je pisana objektivno. Veljko Mićunović je pisao do posljednjeg trenutka svog života. Posljednju rečenicu u drugoj knjizi *Moskovskih godina* napisao je u trenucima kada su ga ambu-

⁷ Mićunović, Veljko, *Moskovske godine 1969/71*, Beograd, str. 8.

⁸ Isto, str. 189.

lantna kola odvezla u bolnicu u kojoj je preminuo isto veče, 2. avgusta 1985. godine. Objavljena su i njegova *Ratna sjećanja: dani koji ne zalaze*.⁹

Svetozar Vukmanović Tempo napisao je vrlo popularne četvorotomne memoare *Revolucija koja teče*, kao i knjige sa određenim memoarskim karakterom: *O narodnoj revoluciji u Grčkoj*¹⁰ i *Borba za Balkan* koje su prevedene na grčki jezik. Tiraž njegove knjige o revoluciji u Grčkoj je bio nevjerovatnih 40.000 primjeraka. Znatno kasnije, 1998. godine iz štampe je izašla knjiga sličnog žanra, *Moja porodica*.¹¹ Njegovi memoari *Revolucija koja teče* izašli su u razmaku od desetak godina, prvo izdanje 1970. godine, dok je drugo izdanje izašlo 1982. godine u izdanju zagrebačkog Globusa. Tempo nije imao namjeru u tom trenutku da se bavi pisanjem memoara, ali su ga na to podstakli članovi redakcije lista *Komunist* koji su ga, 1968. godine, zamolili da iznese sjećanja na neke momente borbe.¹² Iako bolestan, u početku je napisao kratka sjećanja objavljena u ovom listu, koja su naišla na dobar prijem javnosti i to je bio začetak nastanka *Revolucije koja teče*. Kako sam ističe pisao ih je bez prestanka 16 mjeseci, nerijetko i po 15 sati dnevno. Već pri prvom izdanju ogradio se da nije istoričar i da nema pretenzije da piše istoriju revolucije, već da će nastojati da oživi izvjesne momente čiji je bio svjedok i učesnik. To su njegova svjedočenja o ljudima i događajima, njegovo nastojanje da ništa ne „lakira“, ne štedeći ni sebe ni druge. Nastojao je da podstakne i druge istaknute pojedince da posegnu za perom i osvijetle istorijske događaje iz različitih uglova. Svjestan zamke subjektivnosti, nastojao je biti kritičan i u najvećoj mjeri objektivna bez obzira da li će takvim postupcima pojedinci biti pogođeni ili ne. Kako su njegovi memoari naišli na široke polemike i različita reagovanja, 11 godina kasnije objavljeno je drugo dopunjeno izdanje. Publikovanje drugog izdanje podstaknuto je reakcijom javnosti, ali i njegovim prethodno datim obećanjem, da ukoliko u budućnosti bude imao vremena i mogućnosti, da će ih pokušati proširiti i dopuniti.¹³ Sam tekst sjećanja iz prethodnog izdanja ostao je nepromijenjen, ali je Tempo, podstaknut nizom polemičkih prigovora na pojedine djelove svojih memoara, dopunio drugo izdanje obimnim brojem dokumentacione građe.¹⁴ Tako da drugo izdanje iz 1982. godine obiluje nizom dokumenata, objašnjenja, komentara i upoređivanja, čak i znatno više od potrebnog, da bi se njegova sjećanja potvrdila kao tačna, a o kojima se u javnosti

⁹ Kovačević, Veljko, *Ratna sjećanja: dani koji ne zalaze*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1989.

¹⁰ Vukmanović, Svetozar, *O narodnoj revoluciji u Grčkoj*, Kultura, Beograd, 1950.

¹¹ Vukmanović, Svetozar, *Moja porodica*, Prometej, Novi Sad, 1998.

¹² Vukmanović, Svetozar, *Reolucija koja teče*, Globus, Zagreb, 1982, str. 11.

¹³ Isto, str. 13.

¹⁴ Isto, str. 5.

vodila polemika o njihovoj istinitosti. Kako je drugo izdanje dvostruko obimnije od prethodnog upravo zbog obilja dokumenata, to je njegovim sjećanjima dat neuobičajen karakter pisanja memoara. Međutim, većina memoara nastaje znatno kasnije od događaja o kojima se piše, kada sjećanja nijesu više pouzdana, a zapažanja tako oštra. Zbog toga Tempovi memoari, potkrijepljeni nepobitnim podacima i faktima, imaju posebnu vrijednost kao pouzdan izvor saznanja prošlosti. Leo Mates, u predgovoru izdavača, zaključuje da je Tempo obavio povelik istraživački posao na prikupljanju dokumenata iz različitih izvora, a koji se odnose na neke ključne događaje o kojima je on pisao još u prvobitnim memoarima.¹⁵ Mates smatra da je, osim doprinosa u prikupljanju i sređivanju istorijske građe, knjiga namijenjena i čitaocu koji nema pretenzije da se uključi u istoriju, ali želi da više sazna o određenim događajima koji su opisani. Memoari ne obrađuju sve događaje revolucije i rata, ali kroz opise važnih etapa njihovog razvoja daju potpuniju sliku atmosfere toga vremena. Memoari su opremljene interesantnim fotografijama, a kretanje kroz knjigu, s obzirom na obim, je olakšano indeksom imena.

Naročitu pažnju i danas privlači djelo memoarskog karaktera Milovana Đilasa *Besudna zemlja*. *Besudna zemlja* je pisana između 1954. i 1956. godine u periodu njegovog konačnog raskida sa ideologijom, a naslov je preuzet od Njegoša. Objavljena je prvo na engleskom,¹⁶ potom francuskom, španskom, njemačkom i češkom jeziku. Đilas je prvo ponudio rukopis Srpskoj književnoj zadruzi u Beogradu, odmah nakon nastanka 1956. godine. Međutim, recenzija je zbog političkih razloga bila negativna, što je Đilas naročito teško podnio ističući: „Odbijanje objavljivanja *Besudne zemlje* imalo je za mene veliki značaj – da ne kažem: presudan značaj“. Sve do 1988. godine važila je zabrana objavljivanja njegovih djela u Jugoslaviji.¹⁷ Nakon prestanka zabrane, Đilas je prednost dao svojim literarnim djelima, koja su još ranije čekala objavljivanje, u odnosu na autobiografiju. Tako je tek 2005. godine *Besudna zemlja* objavljena na jeziku ovog govornog područja u izdanju *Politike* i *Narodne knjige*, nakon njegovih djela koja su pisana znatno nakon toga. Autor predgovora ovom izdanju Branko Popović znalački primjećuje: „pisci se opsesivno vraćaju svom detinjstvu ne samo da bi ga spasli zaborava nego i da bi drugima podarili deo čednosti kojima jedino detinjstvo raspolaže“.¹⁸ Dakle, riječ je o autobiografiji mladosti Milovana Đilasa, kao i o priči o jednoj porodici kroz koju odslikava dušu svoje zemlje – besudne zemlje. Popović konstatuje tri smjera pripovijedanja – autorovo Ja, autorovu porodicu i društveno okru-

¹⁵ Isto, str. 6.

¹⁶ Đilas, Milovan, *Land Without Justice*, New York, 1958.

¹⁷ Đilas, Milovan, *Besudna zemlja*, Politika, Beograd, 2005, str. XXXII.

¹⁸ Isto, str. IX.

ženje.¹⁹ Knjiga se sastoji iz tri dijela: *Krv i topovi*, *Ljudi i vremena* i *Muka i nauka*. U prvom dijelu prikazuje se istorija porodice Đilas, njeni korijeni i sudbina. Sa aspekta istraživanja prošlosti ovaj dio je naročito zanimljiv jer se obrađuju pojedini događaji i šireg značenja o kojima postoje dosta šturi ili oprečni podaci (ubistvo Boška Boškovića, Isa Boljetinca itd). Drugi dio prikazuje početak školovanja, društvene prilike u njegovom kraju iz njegovog najranijeg djetinstva. Treći dio je najduži sa čestim vremenskim skokovima, u njemu, kao i u cijelom djelu, autor prolazi proces deideologizacije, od memoarskog se kreće ka narativno-proznom iskazu. U jednom dijelu Đilas kaže: „Bolno je rušiti legendu ali se mora“, u knjizi se odriče mitova i fikcija, težeći objektivnosti u crtanju mnoštva karakterističnih likova, u prvom redu svojih najbližih. U *Besudnoj zemlji* tragedije su najčešće životne predstave,²⁰ a u njoj su opisani detalji o nekim važnim događajima i ljudima. Opisujući ovo njegovo istaknuto djelo, Branko Popović primjećuje da za Đilasa pisanje nije bilo odmor u dokolici, prevladavanje dosade, nego nastavak angažovane bitke za smislen život.²¹ Pisao je i druge knjige memoarskog karaktera *Ideal i profesija* (1929–1941), *Revolucionarni rat* (1941–1945) i *Vlast i pobuna* (1945–1967). Đilas, uz Veljka Kovačevića, spada u red najpolodnijih pisaca, ne samo iz reda vojne elite nego uopšte.

Pored klasičnih memoarskih zapisa, crnogorski generali tog perioda pisali su i monografije o operacijama i ratnom putu pojedinih proslavljenih jedinica, ali i o ratnim događajima određenog kraja. Tako je vazduhoplovni general Božo Lazarević objavio *Vazduhoplovstvo u NOR-u 1941–1945*, Jovan Vukotić napisao je knjige, *Druga proleterska divizija* i *Ustanak u Nikšićkom srezu*, dok je Vojin Todorović napisao zavičajnu knjigu *Podgorički srez u Trinastojulskom ustanku*. Jedno od najznačajnijih takvih knjiga jeste *Jugoslavija u Aprilskom ratu* autora Velimira Terzića. Savo Joksimović napisao je dvije knjige – *Plime i osjeke* (1971) i *Bataljoni narodnih odbornika* (1975), kao i više tekstova o NOB-u i revoluciji u beranskom kraju i Crnoj Gori. Milinko Đurović napisao je više tekstova i rasprava s tematikom iz NOR-a i o radu partijskih organizacija, a bio je i urednik zbornika – *Sutjeska, Četrdeset godina KPJ i Peta proleterska*.

Najpoznatija književna ostvarenja, kao plodni književnici – pisci proze i poezije, ostvarili su Veljko Kovačević, Milovan Đilas, Vukašin Mićunović i Niko Jovićević. Veoma plodan pisac bio je Veljko Kovačević koji je objavio romane: *Kapelski kresovi* (1961) po kojoj je snimljena istoimena popularna partizanska serija, zatim *Mlada šuma* (1946), *Gvardija*, *Humka* itd. Njegovi

¹⁹ Isto.

²⁰ Isto, str. XIX.

²¹ Isto, str. XXVII.

Kapelski kresovi prevedeni su i na poljski jezik.²² Od kratke proze objavio je: *Vrtlog* (1970), *Barunicu* (1984) i *Smjenu* (1986). Vukašin Mićunović bavio se publicistikom, pisao je romane i bio je plodan pisac. Objavljeni su mu romani *Stvari*,²³ *Oko u oko*,²⁴ *Todini u noći* (Naprijed, Zagreb, 1963), *Pretposljednji*,²⁵ *Na dami medaljon*²⁶ i *Bolovanje*²⁷. Objavljena mu je i studija *Između kulture i rada*, kao i *Osnovi i zadaci idejne borbe SKJ*²⁸ i *Između države i udruženog rada*.²⁹ Proza mu je prevedena na njemački, italijanski i mađarski jezik. Autor je scenarija za filmove: *Od monarhije do republike* i *Četrdeset godina borbe*. Veoma značajan književni trag ostavio je i Niko Jovićević sa romanima: trilogija *Šuplje kolo*, *Modra oka* (1975), *Čuma* (1980), *Slijepe sile* (1989), a sa Nikolom Vavićem napisao je i *Zlo sudilište*, scenario za prvi dio romana *Šuplje kolo*.³⁰ Prozom se bavio i proslavljeni komandant Peko Dapčević kroz kratku prozu – *Male ratne priče* (1961, 1974), dok je Milovan Đilas samo između dva svjetska rata objavio više stotina članaka i pripovjedaka,³¹ a poznati su mu i romani *Crna Gora*, *Svjeto i mostovi*, zatim *Rane pripovijetke*, studija *Njegoš – pjesnik, vladar, vladika* itd. Filmske scenarije napisali su Veljko Kovačević, Vukašin Mićunović i Niko Jovićević.

Osim sjećanja i književnih djela predstavnici elite JNA iz Crne Gore, dominatno oni ponikli iz rata, pisali su i obrađivali teme iz vojnih nauka. Peko Dapčević je pisao stručne vojne knjige, objavio je *Značaj i snaga manevara* (1954), *Kako smo vodili rat* (1956), *Taktika partizanskih odreda i brigada u toku NOR* (1961).³² Milija Stanišić je ostvario najveći domet na polju istraživanja istaknutih kadrova revolucije, ali i u pisanju knjiga ratne i vojne tematike. Objavio je *Starješina u borbi*, *Ratna tehnika i vojno djelo, KPJ u izgradnji oružanih snaga revolucije*, *Kadrovi revolucije* itd. Branko Obradović objavio je knjige *Vaspitanje i disciplina*, *Noć i noćna dejstva*, *Protivvazdušna odbrana* i druge. Istaknuti vojni pisac bio je Velimir Terzić čija su najznačajnija

²² Kovačević, Veljko, *Kapelskie wzgórze*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony narodowej, Warszawa, 1988.

²³ Mićunović, Vukašin, *Stvari*, Grafički zavod, Titograd, 1973.

²⁴ Mićunović, Vukašin, *Oko za oko*, Nolit, Beograd, 1959.

²⁵ Mićunović, Vukašin, *Pretposljednji*, Nolit, Beograd, 1968.

²⁶ Mićunović, Vukašin, *Na dami medaljon*, Nolit, Beograd, 1971.

²⁷ Mićunović, Vukašin, *Bolovanje*, Glas, Beograd, 1976.

²⁸ Mićunović, Vukašin, *Osnove i zadaci idejne borbe SKJ*, Rad, Beograd, 1959.

²⁹ Mićunović, Vukašin, *Između države i udruženog rada*, Borba, Beograd, 1982.

³⁰ Jovićević, Niko, Vavić, Nikola, *Zlo sudilište*, dramatizacija prvog dijela romana – trilogije romana *Šuplje oko*, CNP, Pobjeda, Podgorica, 1980.

³¹ Vojinović, Vladimir, *Oblici usmene književnosti u Đilasovoj pripovijeci, Ličnost i djelo Milovana Đilasa – Zbornik sa međunarodnog naučnog simpozijuma*, Univerzitet Crne Gore – Filozofski fakultet u Nikšiću, 2014, str. 321.

³² Dapčević, Peko, *Kako smo vodili rat*, Kultura, Beograd, 1956.

djela *Operacija crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*³³ i *Jugoslavija u Aprilskom ratu*. Veljko Vlahović napisao je *Revoluciju i stvaralaštvo*, kao i veliki broj studija i članaka iz oblasti društvenih nauka. Savo Orović napisao je knjige *Iznenadjenja u ratu*,³⁴ *Moralno vaspitanje*, objavio je i više članaka, a interesantna je i vrijedna njegova knjiga *Album fotografija iz Narodnooslobodilačkog rata* (1945, 1951) koje je snimao u toku rata.

Nikola Gažević se bavio uredništvom, bio je glavni urednik kapitalnog izdanja *Vojne enciklopedije* objavljene u 11 tomova, dok je Radovan Vojvodić bio njegov zamjenik. Milisav Nikić je bio urednik lista *Narodna armija* i odgovorni urednik časopisa *Vojno delo*. Radovan Vukanović je bio direktor, pa glavni i odgovorni urednik *Službenog lista*.

Pojedini od članova vojne elite JNA iz Crne Gore bavili su se i raznim vrstama kolekcionarstva. Tako je Svetozar Vukmanović zajedno sa suprugom Milicom Sarić imao bogatu kolekciju umjetničkih slika, koju su poklonili Cetinju (225 djela). Milica Sarić je podstakla supruga Tempa da se počne baviti kolekcionarstvom kada mu je 1952. godine za rođendan poklonila sliku Mila Milunovića (na kojoj su predstavljene dvije ribe). O kolekciji je 1984. godine objavljena knjiga *Zbirka Milice Vukmanović*, a 2010. godine porodica Vukmanović i Narodni muzej Crne Gore izdali su monografiju *Zbirka Vukmanovića* koja je upotpunjena Tempovim sjećanjima na početke sakupljanja, i Pavla Đonovića na Milicu Sarić od koje je i potekla ideja o stvaranju kolekcije. Monografija sadrži i dva DVD-a na kojima su dokumentarni zapisi, koje su sačinile Slavka Timotijević i Danijela Purešević, sa dragocjenim svjedočanstvima među kojima su i prisjećanja Milice Sarić-Vukmanović. Tokom 2016. godine organizovana je, u Nacionalnoj galeriji Makedonije u Skoplju, izložba kolekcije Vukmanović koja sadrži djela najvažnijih jugoslovenskih umjetnika prve polovine XX vijeka, kao i nekolicine stranih autora. Vukmanovići su 1965. poklonili zbirku Cetinju, a grad je potom predao na čuvanje Narodnom muzeju Crne Gore u kojem se i danas čuva.

Manji broj generala posvetio se akademskoj karijeri i nauci, prenošenju znanja mlađoj generaciji. Tako je Đoko Ivanović doktorirao na Pravnom fakultetu, a objavio je više članaka iz oblasti pozadine i međunarodnog ratnog prava. Branko Kandić je završio Medicinski fakultet, na kojem je doktorirao i specijalizirao neuropsihijatriju i bio je redovni profesor na VMA. Mitar Piletić je završio Medicinski fakultet, a specijalizirao je hirurgiju. Drago Nikolić završio je Visoku školu političkih nauka, doktorirao je političke nauke, a autor je više studija i članaka iz oblasti ideološko-političkog rada, opštenarodne

³³ Terzić, Velimir, *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1954.

³⁴ Orović, Savo, *Iznenadjenja u ratu*, Vojno delo, Beograd, 1954.

odbrane i SKJ. Doktor političkih nauka bio je i Dimitrije Baucal. Svetislav Popović, pored vojnih škola, završio je i Ekonomski fakultet na kojem je i doktorirao. Borislav Božović bio je univerzitetski profesor i dekan Medicinskog fakulteta, dok je Blažo Marković objavio više radova iz oblasti statične kontrole.

Crnogorski generali u JNA kao dio jedne vojne elite, visoko pozicionirane u hijerarhiji evropskih oružanih snaga, pored požrtvovanja koje su pokazali na bojnopolju u oslobodilačkoj borbi, kao ljudi već u srednjim godinama nijesu posustali i otišli na zasluženi odmor, već su svoja intelektualna znanja nastavili da prenose kroz svoja djela. Neki su ostavili vrijedne memoare, neki su dali doprinos razvoju vojne nauke i tehnike, dok su se treći posvetili obogaćivanju književnog stvaralaštva. Njihov doprinos u sve tri dimenzije stvaralaštva je značajan, a naročito bogat i vrijedan pažnje u memoarskim i književnim djelima, među kojima su pojedini od njih zavrijedili pažnju književne i šire laičke javnosti. Visok procenat crnogorskih generala JNA u književnom i kulturnom stvaralaštvu pokazatelj je njihove želje za izražajem i ostavljanjem pisanog traga. Ovaj rad je pokušaj da se kratko sublimira njihov literarni opus i kulturni doprinos, skrećući pažnju književnim kritičarima i drugim kulturnim poslenicima na njihovo bogato i značajno stvaralaštvo, koje bi trebalo nanovo valorizovati, tumačiti i publikovati.

Odabrana literatura:

- Dapčević, Peko, *Kako smo vodili rat*, Kultura, Beograd, 1956.
- Dapčević, Peko, *Od Pirineja do Cetinja*, Prosveta, Beograd, 1981.
- Dapčević, Peko, *Za Beograd*, Prosveta, Beograd, 1984.
- Đilas, Milovan, *Besudna zemlja*, Politika, Beograd, 2005.
- Jovičević, Niko, Vavić, Nikola, *Zlo sudilište*, dramatizacija prvog dijela romana – trilogije romana Šuplje oko, CNP, Pobjeda, Podgorica, 1980.
- Kovačević, Veljko, *Kapelskie wzgórza*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony narodowej, Warszawa, 1988.
- Kovačević, Veljko, *Ratna sjećanja: dani koji ne zalaze*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1989.
- Martinović, Ratko, *Od Ravne gore do Vrhovnog štaba*, Rad, Beograd, 1979.
- Mićunović, Veljko, *Moskovske godine 1969/71*, Beograd, str. 8.
- Mićunović, Vukašin, *Bolovanje*, Glas, Beograd, 1976.
- Mićunović, Vukašin, *Između države i udruženog rada*, Borba, Beograd, 1982.
- Mićunović, Vukašin, *Na dami medaljon*, Nolit, Beograd, 1971.

- Mićunović, Vukašin, *Oko za oko*, Nolit, Beograd, 1959.
- Mićunović, Vukašin, *Osnove i zadaci idejne borbe SKJ*, Rad, Beograd, 1959.
- Mićunović, Vukašin, *Pretposlednji*, Nolit, Beograd, 1968.
- Mićunović, Vukašin, *Stvari*, Grafički zavod, Titograd, 1973.
- Orović, Savo, *Iznenadjenja u ratu*, Vojno delo, Beograd, 1954.
- Orović, Savo, *Ratni dnevnik 1941–1945: sa prilogima i komentarima*, Hronometar, Beograd, 1972.
- Stojović, Zarija, *Burna vremena: 1935–1945: sjećanja, saopštenja, članci, govori*, Grafos, Cetinje, 1996.
- Stojović, Zarija (glavni i odgovorni urednik), *Prva crnogorska brigada Narodne odbrane: sjećanja i dokumenta*, Pobjeda, Titograd, 1989.
- Terzić, Velimir, *Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1954.
- Vojinović, Vladimir, *Oblici usmene književnosti u Đilasovoj pripovijeci, Ličnost i djelo Milovana Đilasa – Zbornik sa međunarodnog naučnog simpozijuma*, Univerzitet Crne Gore – Filozofski fakultet u Nikšiću, 2014.
- Vukmanović, Svetozar, *Moja porodica*, Prometej, Novi Sad, 1998.
- Vukmanović, Svetozar, *O narodnoj revoluciji u Grčkoj*, Kultura, Beograd, 1950.
- Vukmanović, Svetozar, *Revolucija koja teče*, Globus, Zagreb, 1982.

Srđa MARTINOVIĆ

CONTRIBUTION OF YPA MILITARY ELITE FROM MONTENEGRO TO CULTURAL AND SCIENTIFIC CREATION

In this paper, the author reflects on the cultural and scientific creation of Montenegrins covering high command posts during the Second World War. In the period from 1943 to 1992, there were nearly 200 generals in Montenegro. After leaving the military service, the military elite in Montenegro committed to writing memoirs and memories of the war and the period of service. Some generals engaged in literary work – a few of them wrote film and theatre screenplays, while others wrote technical books on war themes and other scientific fields. Some of them have left behind very valuable and popular memoirs of historiographical importance, without which the knowledge of that time would be scarce and limited. In terms of literary and historical significance, especially important are the works of Milovan Đilas, Veljko Kovačević, Svetozar Vukmanović and Veljko Mićunović, and Vukašin Mićunović.

Key words: *Yugoslavia, Yugoslav People's Army, Montenegrins, generals, artistic and scientific creation*